

Rationalitetens ufornuft har ført til

Den fatalt-rikable verden

Selv om den socialdemokratiske formynderstat ikke er noget at råbe hurra for, er den mindre fatalt-rikabel end det nyliberale alternativ

Af BENT FLYVBJERG

VI LEVER I dag i en historisk unik periode, i en verden som aldrig har eksisteret før, *den fatalt-rikable verden*.

Det var den afsluttende påstand i min første kronik om rationalitetens ufornuft. Den handlede om computere og kunstig intelligens, der er særligt interessante som eksponenter og prøvesten for den fremherskende rationalisme i det højteknologiske samfund. I denne kronik vil jeg se mere generelt og overordnet på problemerne omkring rationalitetens ufornuft ved at tage begrebet den fatalt-rikable verden op.

Den fatalt-rikable verden er ikke Fagre Nye Verden, og ikke 1984. Selv om en god del af den disciplinering og forummelse, som Huxley og Or-

KRONIKKEN

well frygtede ville komme, findes i dag, lever vi ikke i et samfund, hvis grundlæggende kendetegn er styring og kontrol. Styring og kontrol findes på overfladen, anarki og sammenbrud umiddelbart under, især på globalt niveau.

Den fatalt-rikable verden er ikke et skrækbillede af fremtiden, men er den verden, vi lever i i dag. Hvis man skal sætte et år på dens start, må det være 1945, året for bomberne over Hiroshima og Nagasaki.

For Aristoteles var mennesket et dyr med mulighed for en politisk eksistens. For den franske idéhistoriker Michel Foucault et dyr, hvis politik gør dets fortsatte eksistens som levende væsen usikker. Foucaults menneske er det moderne menneske, og menneskets modernitetstærskel er nået, netop når arternes liv sættes på spil af deres egne politiske strategier.

Mennesket har været moderne siden oplysningstiden. Efter Anden Verdenskrig er det blevet så moderne, at nogle nu kalder det postmoderne. Men måske er der nærmere tale om

modernitetens kulmination end om en ny æra. Arternes liv og planetens fortsatte eksistens sættes i dag på spil ikke bare lokalt, nationalt og regionalt, men globalt. Det er netop heri det fatalt-rikable består.

Uanset hvor ubehageligt det måtte have været lokalt for Danmark og Sverige at ligge i krig med hinanden i tredive år og for romerne at blyforgifte sig selv, var det ikke noget, som på nogen måde var en trussel mod planeten og menneskeheden som sådan. Det er det i dag, når det er lande af en størrelse som USA og Sovjetunionen, der rasler med sværdene, og når sværdene ikke længere er bajonetter, geværer og kanoner, men atomvåben. Det er det også, når økologiske balancer i atmosfære, jordbund, vandløb, søer og oceaner forstyrres globalt.

ET AF DE steder, det moderne rationalitetsbegreb og dets problemer er blevet debatteret i de seneste år, er i modernisme-postmodernisme diskussionen, som ikke mindst Information har været med til at forplumre totalt i dansk sammenhæng ved i en periode tilsyneladende at optage hvad som helst på tryk, der indeholdt ordet »postmoderne«.

Postmodernisternes rationalitetskritik har i nogle af dens afskygninger peget bagud mod tidligere værdier, ofte mod en fortid, som aldrig har eksisteret, en mytisk fortid. Denne tendens er blevet kaldt arkaisme. Heroverfor står en holdning, som den man finder hos Jürgen Habermas, manden med tilnavnet den sidste modernist. Habermas deler rationalitetskritikken et godt stykke ad vejen. Han er ikke for ingenting den ledende nulevende eksponent for Frankfurter-skolen. Men Habermas drager ikke samme konsekvens af kritikken som postmodernisterne. Tværtimod understreger han farerne ved at opgave det moderne rationalitetsbegreb. Det er farerne ved irrationalisme og den fascisme, han som ty-

sker opvokset i skyggen af, ser lige om hjørnet i forhold til irrationalismen. Ifølge Habermas er det vigtigt at holde fast ved arven fra oplysningstiden. Den er det bedste bolværk mod udviklingen af et umenneskeligt samfund.

DET, DER er galt med modernisme-postmodernisme diskussionen, er, at den opstiller nogle uholdbare modsætninger som begrænser debatten og gør, at den ikke bærer ret langt: Rationalisme kontra irrationalisme, modernisme kontra arkaisme. Ligeså farligt, som det er at sige, at rationalisme er det problem, som skal elimineres, er det at sige, at problematisering af rationaliteten leder til irrationalitet.

En mere holdbar måde at gribe problemet an på er simpelthen at konstatere som historisk faktum, at vi lever med en betydelig arv fra Sokrates, Platon og oplysningstiden: Logikken, den objektive fornuft, den analytiske rationalitet. Videre, at denne rationalitet har udviklet sig til dominans i tanke og handling på en lang række områder fra individets niveau til samfundsniveau, først i Vesten, men efterhånden mere eller mindre globalt. Og endelig at rationaliteten er potentielt farlig.

Vi lever i det Foucault har kaldt rationalitetens svingdør, som refererer til rationalitetens samtidige nødvendighed, uomgængelighed og farlighed. Rationaliteten må konstant konfronteres med spørgsmålene, hvad er dens konsekvenser, hvem gavner og skader den, hvad er dens tilstrækkelighed og utilstrækkelighed, hvor er den fornuftig og hvor ufornuftig, hvordan angriber man dens problematiske sider, hvad finder man uden for den begrebsmæssige polarisering i rationalitet og irrationalitet?

I den fatalt-rikable verden er de spørgsmål vigtigere end nogen sinde.

I MIN FØRSTE kronik fortalte jeg om fem trin ved indlæring og brug af færdigheder: Nybegynder, avanceret begynder, kompetent, kyndig, virtuos. Forskning har vist, at analytisk rationalitet er vigtig for begyndere og for folk på det kompetente mellemniveau, mens vi alle kun gør meget lidt brug af analytisk rationalitet i udøvelsen af de færdigheder, vi er bedst til, på de områder, hvor vi er kyndige og virtuose. Her benytter vi os af intuition og erfaring. Det gælder alt lige fra dagligdags aktiviteter som at gå og stå og almindelig social omgangsform til højt specialiserede håndværk, der udøves som del af en profession.

Det er på den baggrund, man kan og må sige, at intelligent handling består af andet og mere end kalkuleret, analytisk rationalitet, selv om vi i computerens og den kunstige intelligens' tidsalder ofte hører det modsatte. Og selv om analytisk rationalitet er vigtig. Det er på den baggrund, jeg kalder analytisk rationalitet for halv rationalitet, og kalder den halve rationalitet for rationalitetens fængsel.

Rationalitetens fængsel består i en dyrkelse af den analytiske rationalitet som rationaliteten. Det er et indsnavret perspektiv, som på individets niveau ser bort fra den intuitive måde at fungere på, der også kunne kaldes superrationel eller post-rationel. Heller ikke her er modsætningen mellem rationalitet og irrationalitet dækkende. Rationalitet drejer sig angiveligt om effektivitet og optimering, men en fiksering på analytisk rationalitet er i sig selv ineffektiv og suboptimerende.

Den konklusion stemmer ikke helt overens med Max Webers analyse af den vestlige civilisations »specifikke og særegne rationalisme«, som han kaldte den. Weber konstaterede en øget og dominerende udbredelse af analytisk rationalitet i form af anonym regelstyring, kontrol, kalkule og anvendelse af teknisk-videnskabelig viden og metode i alle sfærer af samfundet: Individ, familie, klasse, kultur, marked, lovgivning, administration, politik. Så langt er der ikke de store problemer i Webers analyse, selv om han trak den lidt for hårdt op. Tendensen til rationalisering er om noget blevet stærkere siden Webers tid. *Middlerationalitet* vinder stadig udbredelse på bekostning af *værdirationalitet*.

Webers kortlægning af rationaliseringens opløsende virkninger for traditionelle værdier og dens fremmedgørende effekter er også ramdende. Det var i øvrigt i den sidste forbindelse Weber udmøntede det berømte begreb *rationalitetens jernbur*, et fængsel på det social-psykologiske område. Endelig er Webers konstatering af, at grupper med magt og kapital har større fordel af rationaliseringsprocesserne end grupper uden også vigtig og rigtig. Rationalitet og rationalisering er ikke neutrale med hensyn til fordeling. Weber er her delvist på linje med Marx.

Der hvor Weber går fejl - hvis ikke af sin egen tid, så af vores - er hvor han fremhæver den analytiske rationalitet som det mest effektive organisationsprincip for den udviklede kapitalisme.

DEN REGELSTYRING og forudsigelighed, Weber igen og igen understreger som nødvendig for en succesfuld kapitalisme, medfører reelt en stiv adfærd, som i dag er utilstrækkelig over for den virkelige verdens krav, og som derfor medfører dårlige resultater. Det sidste er et forhold, som amerikansk forretningsliv, der om noget har været og er præget af rationalistisk tankegang, har måttet sande de seneste 10-15 år, hvor man produkt efter produkt er blevet udkonkurreret af japanske virksomheder. I Japan satser man bevidst på den enkelte medarbejders super-rationelle evner og på fænomener som organisationskultur, karismatisk ledelse og andre »ikke-rationelle« faktorer.

Det er baggrunden for en ny anti-rationalistisk bølge i amerikansk management-litteratur. Det er baggrunden for, at to management-eksperter fra det navnkundige konsulentfirma McKinsey & Co kan starte omtalen af rationalistisk management på følgende måde i de seneste års mest solgte bog om management i USA: »Professionalisme i management sættes ofte lig med hård rationalitet... Den talorienterede, rationalistiske tilgang til management dominerer handelshøjskolerne. Den lærer os, at veltrænede professionelle managere kan styre hvad som helst. Den søger objektiv, analytisk retfærdiggørelse for alle beslutninger. Den er tilstrækkelig rigtig til at være alvorligt forkert, og den kan hævdes at

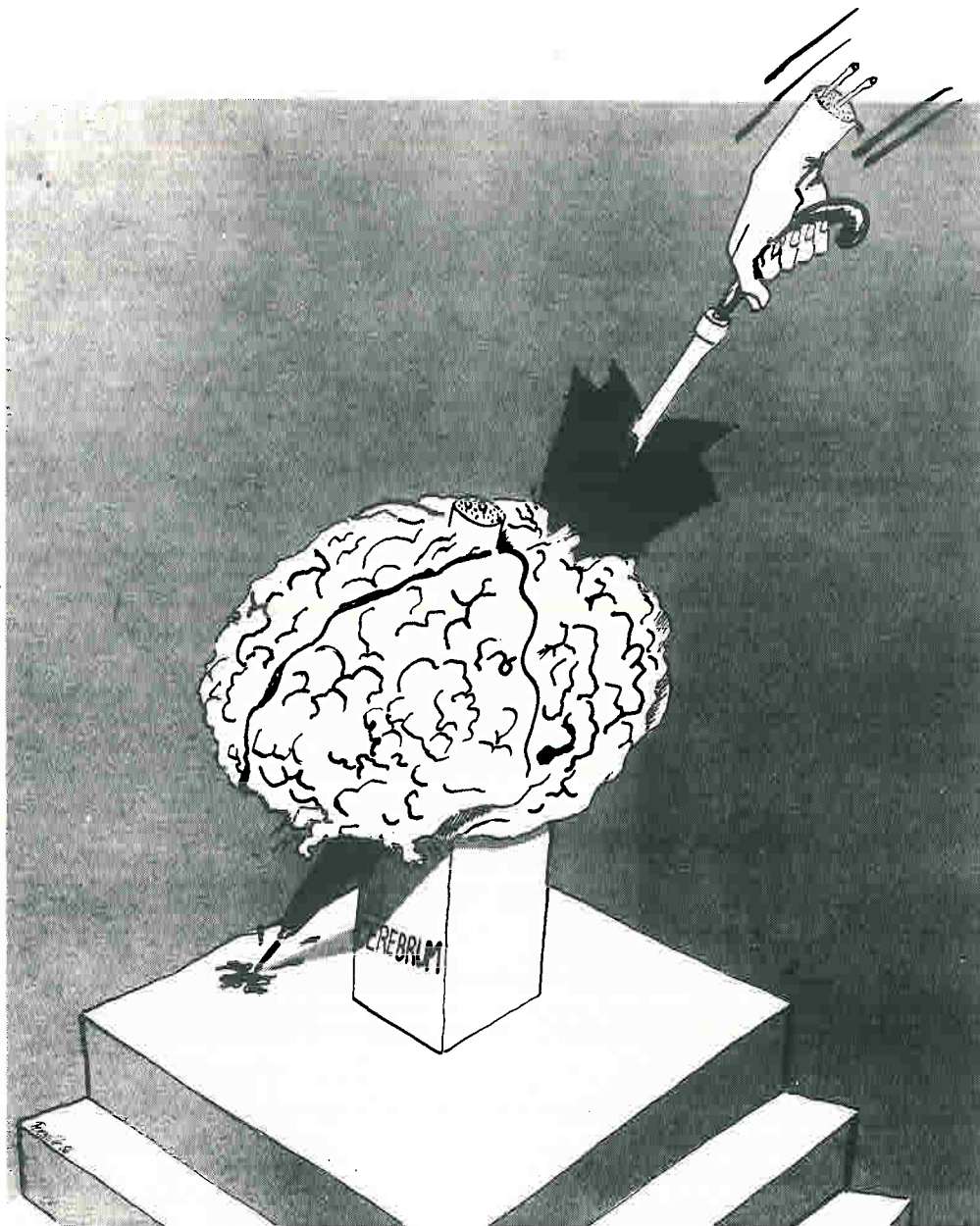
have ledt os (amerikansk forretningsliv) alvorligt på vildspor... Den rationelle tilgang til management overser en masse.« (»In Search of Excellence« af Thomas Peters & Robert Waterman).

For bare ti år siden ville en sådan karakteristik og det alternative, som sættes i stedet, have været utænkelige som gangbare perspektiver på management. Den rationalistiske tankegang er ikke de vises sten. Heller ikke i den højt udviklede kapitalistiske virksomhed. Den er ofte uhensigtsmæssig, utilstrækkelig og i nogle tilfælde ligefrem ødelæggende for en høj og stabil indtjening. Selv i rationalismens højborg, USA, er man så småt begyndt at indse dette. Det er også en nødvendig indsigt for løsningen af den fatalt-risikable verdens problemer. Rationaliteten er ofte en del af problemet, ikke dets løsning.

TRUSLEN OM ATOMKRIG er indbegrebet af den fatalt-risikable verden. Men der er også mere snigende processer igang, som potentielt er fatalt-risikable. Sur regn, radioaktive udslip, ændringer i jordens atmosfære. Nitratforurening, tungmetaller og i det hele taget undermineringen i store dele af verden af noget så grundlæggende for menneskets fortsatte eksistens som forsyningen med rent vand, energi, dyrkbar landbrugsjord og levende skove.

Vand, ild og mad har været livsfundamenter fra stenalderen til i dag. Og selv om der aldrig er blevet brugt mere vand, brændt mere ild og produceret mere mad end i dag - eller rettere, netop derfor - er disse fundamenter truet i et omfang, de ikke har været det tidligere. Vi lever af den kapital, vi har i form af naturressourcer, i stedet for af løbende reproducérbar indkomst. Det muliggør den højeste levestandard menneskehedens nogensinde har kendt. Den californiske livsstil. Det er behageligt så længe det varer, hvis man evner at se bort fra de globale fordelingsmæssige sider af sagen, hvad de fleste tilsyneladende gør. (Af dem, som nyder godt af den høje standard, forstås). Men det giver kun en stakket frist. Som at pisse i bukserne for at få varmen.

Logikken i fordelingen mellem klasser og mellem lande, især U- og I-lande, kan bortset fra at den er socialt urimelig vi-

Tegning: Pernille Kløvedal Helweg

se sig fatalt-risikabel i skikkelse af international ustabilitet og kamp om ressourcer.

Hertil kommer udviklingen på det teknologiske område, hvor det ser ud til at især den biologiske risiko, som arterne står over for med den nye bioteknologi, kan vise sig fatal.

Endelig skal nævnes muligheden for menneskelig dekvalficering i takt med indførelsen af højt udviklet computer-teknologi og de informations- og beslutningssystemer, den muliggør. Herunder de ekspert-systemer jeg omtalte i den første artikel. Jo mere tilgængelige, udbredte og accepterede de rationalistiske systemer bliver som den mest avancerede måde at træffe beslutninger på – og det går stærkt i øjeblikket – desto mindre vil folk trække på

deres evner til intuitiv, holistisk beslutningstagning. Disse evner vil derfor ikke blive udviklet og holdt ved lige, og færdighedsniveauet vil falde, indtil vi er nået ned på den analytiske rationalitets niveau.

Samtidig med at niveauet for faktiske færdigheder er på en nedadgående kurve, er behovet på en opadgående, blandt andet fordi de problemer, den fatalt-risikable verden konfronterer os med, er mere og mere komplekse og stadig mere presserende at få løst. Som en af mine kolleger er begyndt at sige på det sidste: Det varer ikke længe, før vi vil se stillingsannoncer, hvori der avvertes efter folk uden computererfaring.

Vi får se. Det er ikke den vej tingene bevæger sig i øjeblik-

ket. De to modsatrettede kurver og dekvalficeringen er også fatalt-risikabel.

DET UOMGÆNGELIGE spørgsmål bliver imidlertid før eller senere: Hvad kan der gøres for en mindre fatal og mindre risikabel verden?

Kurt Vonnegut giver et logisk darwinistisk bud i sin seneste roman Galápagos. Med de uhyrligheder, som det moderne menneske udtænker, er den uundgåelige evolutionære konklusion, at menneskets hjerne, dets ratio, er blevet for stort for dets eget, planetens og arternes bedste. Mennesket er ikke længere tilpasset sine omgivelser på en hensigtsmæssig måde. Kurt Vonnegut tager derfor loven om naturlig udvælgelse og evolutionær til-

pasning på ordet: Hvis loven har den gyldighed og formålstjenlighed med hensyn til arternes overlevelse, som Darwin påstod, så er det på tide, den gør noget ved den for-store hjerne og stopper galskaben.

Vonneguts roman handler om, hvordan loven om naturlig udvælgelse går i arbejde, og hvad den sætter i stedet for det moderne menneske. Uden at afsløre for meget kan det siges, at bagefter er den fatalt-risikable verden - Kurt Vonnegut bruger ikke det udtryk, men meningen er den samme - en saga blot. Den er erstattet af noget mere »naturligt«. Det er en fremtidsroman, fortalt en million år fra i dag. Men for at understrege hvor vigtigt det er, der sker noget nu, lader Vonnegut udviklingen starte i år, 1986.

KURT VONNEGUTS bud er både tiltalende og, ikke mindst, underholdende. Men man skal nok ikke regne med selvregulerende mekanismer - biologiske, økonomiske eller politiske - til at løse problemerne. Hverken i år eller næste år. Vi bliver selv nødt til at gøre noget. Og hvad kunne det så være?

Først og fremmest at se realiteterne i øjnene og erkende, at verden er fatalt-risikabel. Erkende i Aristoteles' forstand, hvor det betyder både at indse og at handle i overensstemmelse med indsigten. Med undtagelse af nogle få modige miljø- og nedrustningsaktivister og nogle få fremsynede politikere skyer de fleste mennesker i dag problemerne fra sig.

Det er en vigtig opgave systematisk at identificere områder, som potentielt er fatalt-risikable og beskrive dem i detaljer. Ovenfor er givet et par eksempler til illustration, men en langt mere gennemgribende oversigt og analyse er nødvendig.

Det er desuden en opgave at konfrontere rationaliteten med

de tidligere nævnte spørgsmål: Hvad er dens konsekvenser, dens tilstrækkelighed og utilstrækkelighed, dens fornuft og ufornuft osv.? I stedet for ureflekteret at bidrage til udviklingen af den dominerende rationalitet.

Lad mig understrege som i den første artikel, for at der ikke skal være nogen misforståelse, at jeg ikke er ude i et simpelt anti-rationalistisk ærinde. Lige som der er fornuftige og ufornuftige anvendelser af computere, er der fornuftig og ufornuftig brug af analytisk rationalitet.

Kineserne har efter sigende ikke noget ord for krise, men bruger betegnelsen »farefuld mulighed«. Sådan ser jeg den analytiske rationalitet. Den er i den fatalt-risikable verden et fænomen med indbyggede krisesimplikationer. Der er store fare forbundet med den, og store muligheder. Der er brug for arbejde på begge områder, men udviklingen af muligheder tager langt bedre vare på sig selv end udviklingen af en forståelse og reduktion af farerne. Desuden kommer udviklingen af muligheder og vores daglige gøremål i det hele taget let til at ligne omflytning af de berømte dækstole på Titanic, når oprustning, miljø, teknologi o.s.v. bevæger sig den vej, de gør.

For nu at gribe i egen barm først er det ud fra dette perspektiv imponerende, hvad der laves af lige gyldig forskning og undervisning på universiteter verden over i dag. I mange tilfælde kan man knap tale om omflytning af dækstole, men nærmere om polering af en enkelt knap i betrækket på én af stolene. Og løsningen er selvsagt ikke en omstilling af forskning og undervisning til større eksport-, teknologi- og erhvervsorientering. Sådan en omstilling kan være god nok, men med det snæversyn den foretages i dag, er den en del af problemet. Den er udtryk for

en, efter min mening, visionsløs middelrationalitet.

Hvad er det værd, at de kommende årgange af professionelle er specialister i, hvordan man udvikler, bruger og eksporterer computere når det der er brug for er folk, som kan bidrage til en mere sikker verden, en fordeling af fødevarer så også flertallet af jordens folk har noget at spise, et eksistensgrundlag på reproducerbare ressourcer frem for tæring af planetens kapital, rent vand, ren luft, en sikker energiforsyning, bevarelse af følsomme økologiske balancer, kvalificering i stedet for dekvificering af mennesker i forhold til deres bedste talenter?

Problemet er hverken størst eller vigtigst inden for forskning og undervisning, og det korte af det lange er, at hvis man ikke arbejder med noget, som på den ene eller anden måde bidrager til disse eller lignende problemers løsning, arbejder man ikke med noget virkeligt vigtigt. Som Bernard Lown, hjertespecialist ved Harvard Universitet, sagde for nylig for at sætte sit arbejde med at redde hjertepatienter i relief: »Pludselig hjertedød er ikke det, der truer menneskeheden. Det er pludselig atomdød.« Lown har sammen med den sovjetiske læge Yevgeny I. Chazov startet »Internationale læger for forhindring af atomkrig,« som i 1985 modtog Nobels fredspris.

Det er selvfølgelig overdriivelse at sige, at arbejdet med hjertepatienter ikke er vigtigt. Desuden vælger vi ikke selv, hvad vi laver. Hvis man f. eks. har arbejde, er der god sandsynlighed for, at man er ansat til at lave noget ikke-vigtigt, eller måske oven i købet noget som bidrager til en eller anden fatal risiko. Og alene varemarkedets rationalitet gør, at vi alle som forbrugere deltager i produktionen af den fatalt-risikable verden i større eller mindre udstrækning. Men job-

bet har frihedsgrader, der er fritiden, man kan forbruge på forskellige måder og på forskellige niveauer. Der er et element af valg, uanset vulgærmarxisters udlægning af folk som »bærere« af en udvikling, der går »bag om ryggen« på dem.

Verden kan ikke sættes i stå, selv om den er fatalt-rikikabel, vil nogle også indvende. Og det er rigtigt. Vi kan ikke alle smide alt, hvad vi har i hænderne og løbe til pumperne. Tingene skal fungere, dagliglivet må fortsætte. Bandet spillede efter sigende også på Titanic, mens skibet gik ned.

MEN VI KAN heller ikke ignorere problemerne, som det er tendensen. Det er fatalt ikke at gøre noget. Vi kan ikke få nok fredsforskning og fredsinitiativer. Sverige og Danmark har tidligere vist, at også små lande kan have en stemme i den sammenhæng. Det samme gælder forholdet mellem U- og I-lande. Og med den nye bioteknologi er der ingen vej uden om direkte offentlige indgreb i teknologisk udvikling og produktion. Den dikkende lamme-hale, som i dag går under navnet »teknologivurdering« vil være helt utilstrækkelig. Tilsvarende har landbruget allerede vist, at vi kun kan forvente at få rent vand, hvis dets virksomhed reguleres. Det samme gælder andre økologiske balancer, osv., osv.

Miljø- og fredsbevægelserne og de tidligere nævnte få fremsynede politikere har længe udført et uundværligt stykke ar-

bejde med at påpege problemer og løsninger. Det bliver de forhåbentligt ved med, med større og større gennemslagskraft. Men der er brug for mere opbakning fra den brede offentlighed, og det er på tide det offentlige går ind i en mere omfattende, organiseret og styrende indsats.

Det sidste er stik imod tidens nyliberale tendens. Det betyder ikke, at der er noget i vejen med mit argument. Det er tendensen, det er galt med. Også den er en del af problemet.

Selv om den socialdemokratiske formynderstat ikke er noget at råbe hurra for, er den mindre fatalt-rikikabel end det nyliberale alternativ. Som i de fleste samfundsmæssige og politiske anliggender står valget måske mellem pest og kolera.

Eller kunne det tænkes, man begyndte at skelne mellem ting, det er virkeligt nødvendigt at regulere - blandt andet de fatale risikoeer - og ting, som ikke behøver regulering? Regulering bør ikke være et mål i sig selv. Måske kunne man på den måde samtidig undgå de socialdemokratiske overdrivelser i overadministration og bureaukratisering og nyliberalisternes naive tiltro til blind markedsrationalitet.

Bent Flyvbjerg er gæsteforsker ved University of California, Los Angeles.

Bent Flyvbjergs første kronik »Rationalitetens ufornuft« blev bragt i Information 28/7.